
ОЛЕКСІЙ СІМЗЕН-СИЧЕВСЬКИЙ.

(К и ї в).

ДАВНІ КИЇВСЬКІ ФОТОГРАФИ ТА ЇХНІ ЗНІМКИ СТАРОГО КИЇВА.

Фотографія існує лише декілька десятків років. Порівнюючи з багато-віковою історією Київа, його фотографічні знімки занадто молоді. Але для історії міста, для того, щоб виявити його попереднє обличчя, ці знімки є цікавий і коштовний матеріал. Перш за все треба відмітити їхню точність та правдивість, яких ніколи не можуть досягнути гравіровані та літографні відбитки. Надалі має велику вагу їхня порівнюючи велика кількість, через що місто відбито в них значно повніше та різноманітніше, ніж по нечисленних гравюрах та літографіях. Наприкінці, хоч фотографія й існує всього декілька десятиріч, але ці десятиріччя в житті міста мають особливу вагу. Ці декілька останніх десятиріч перед світовою війною були часом швидкого зміцненого розвитку міського життя та міського зросту.

Особливо сильно цей час відбився на Київі. Тридцяті, сорокові та п'ятидесяті роки дев'ятнадцятого сторіччя—це час, коли Микола перший перебудовував Київ—зривали старовинні фортеційні вали, прокладали нові вулиці, будували багато нових казенних будинків, муровану фортецю, перекидали населення з Печерського до інших частин міста, розбивали нові квартали, то-що.

Безпосередньо цього періода фотографія, на жаль, не захопила—це є ще час гравюрних та літографних Київських відбитків. Але поширившись зараз по цім періоді, фотографія дає багато його наслідків, що нині вже зникли.

По деякім тихомир'ї, з 70-х років починається помітне зростання приватного будівництва в Київі, воно все збільшується й, починаючи з дев'ятсотих років, особливо за останніх років перед війною, досягає гарячкового темпу (до 400 заявок що-року на збудування великих будинків). Цілі вулиці та квартали було перебудовано протягом трьох-чотирьох років.

Через це зміна вигляду Київ за час існування фотографії є така значна, що на багатьох давніх знімках можна признати деякі місця лише з великим зусиллям, старанно їх розглянувши.

Охоплюючи час вже по Миколинім ламанні, давні знімки все-ж подають малюнки старого, ще зовсім провінціального Києва. Порівнюючи недавня, але-ж все-таки цілком особлива Київська доба, що увійшла вже в минуле; наслідки її дають безумовно цінний матеріал для міської історії. Давніх знімків Києва зібрано чимало. Для цього нарису я використав багату збірку їх в Відділі Старого Києва Всеукраїнського Історичного музею імені Т. Г. Шевченка, два альбома в Лаврському музеї, одного альбома в бібліотеці УАН ім. Антоновича та свою збірку.

Через порівнюючи велику кількість давніх знімків, пристосувати до них перелічну систему неможливо. Я обмежуюся загальним описом лише найзначніших альбомів та серій, відмічаючи зокрема лише небагато найцікавіших знімків. Описа цього провадитиму по фотографіях в хронологічній порадковій, починаючи з найстаріших з них.

Що-до відомостей про самих фотографів—по історії фотографії в Києві—то жодних систематичних матеріалів ані друкованих, ані інших я не знайшов. Відомості доводилося збирати потроху—з старих знімків, переважно портретних, що на них було зазначено фірми та адреси фотографів, з деяких давніх Київських справочників та провідників, з старих часописів та розпитуючи, кого траплялося, з старожителів.

Цим пояснюється уривистість та неповність наведених даних.

Нам потрібно декілька дат з історії фотографії взагалі.

Винайшов фотографію Дагер в Парижі 1838 року. Поступово вдосконалюючися дагеротипія розквітнула та широко поширилася з початком п'ятидесятих років. Але дагеротипія аж до кінця залишилася, як спосіб громіздкий, досить коштовний—знімання провадилося на окремо виготовлених металевих пластинках і кожного разу одержувалося лише одного позитивного відбитка. Знімки ці були занадто недовговічні—швидко вицвітали. Видових знімків в такий спосіб зовсім не вироблялося.

На припочатку 50-х років було винайдено негативного способу фотографування на колодіяльних скляних пластинках, з позитивами на особливо виготовленім папері в необмеженій кількості—фотографію в власнім розумінні слова. Цей новий спосіб успішно конкурує з дагеротипією й на припочатку 60-х років її остаточно витісняє. Але й цей спосіб мав велику хибу—його пластинки могли працювати лише вогкими, їх не можна було виготовляти зарані, а треба було перед самим зніманням облити колодіяльним світочулим розчином і при тому тільки в темному місці. Це знову робило фотографування громіздким та мало рухливим. Лише наприкінці 70-х років було винайдено сухі бром-желатинові пластинки

й за 80-х років мокрого способу фотографування було залишено. З цього часу фотографія, значно простіша та приступніша, починає особливо широко поширюватися.

В Києві дагеротипія з'явилася порівнюючи незабаром. Тут, як і по всіх стосунках з закордоном, відіграли роль Київські контракти ¹⁾. Вже починаючи з кінця 40-х років, на контракти поміж іншими закордонними купцями та майстрами стали приїздити фотографи-дагеротипісти ²⁾. Вони відкривали тут свої тимчасові ательє й знімали Киян та приїжджих «контрактівничів». Очевидячки справи їхні йшли успішно, бо деякі з них, як це часто густо траплялося з заїжджими на контракти чужоземцями, залишалися в Києві на постійне перебування. Вони спочатку улаштовувалися поблизу до Контрактів—на Подолі—тодішнім центрі промислового та торговельного Київського життя. Отже приміром з початку 50-х років в Києві вже перебували свої постійні фотографи. Одного з перших, що осіли так в Києві, майстрів називають якогось Жака, здається француза. Другий вже безумовний Київський дагеротипіст того часу був Шарль Павло Гербст, теж з заїжджих чужоземців. У чужоземців, що осіли в Києві, починали вчитися, а потім і самостійно працювати місцеві майстри. На ім'я їх ми не знаємо, але без сумніву багато з старіших Київських фотографів починали свою практику ще з дагеротипії. Справжня фотографія (з негативом на склі та позитивом на папері), що й закордоном стала поширюватись лише посередині 50-х років, за повільністю тодішніх зносин, не мала змоги добратися до Києва раніш другої половини 50-х років. З цього часу Київські дагеротипісти поступово переходять на фотографію й в Києві стали заводитися справжні фотографи.

Старші Київські фотографи були:

Зазначений Шарль Павло Гербст—з заїжджих чужоземців; заснував фотографію 1858 року, містився на Подолі, потім на Хрещатику в буд. проф. Маціона (нині ч. 9), згадується його в справочниках ще в середині 70-х років ³⁾.

¹⁾ Цікаво відзначити, як було прийнято в Києві перші вісті за винахід фотографії. «За тих часів», пише в своїх записках Бутурлін (кінець 30-х років) «в французьких часописах з'явився опис щасливих дослідів Дагера в світопису; але майже одночасно з цим з'явилася в-тій же пресі стаття, що описувала якогось що-йно винайденого телескопа такої сили, що можна було ясно углядіти на місяці диких волохатих людей, ми разом з Олізаром, що привіз цього часописа, одноголосно вирішили, що все це—журнальні утки» (Рус. Архивъ. 1897 р. ч. 8, стор. 601).

²⁾ За спогадами В. С. Кульженка та І. Г. Білянкина—зі слів їхніх старіших сучасників.

³⁾ «Календарь Юго-западного Края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309. «Путеводитель по Киеву» Н. Чернишова, 1875 р., стор. 111.

І. Чехович—1859 року разом з Чернігівським діячем Покорським-Жоравкою починав видавати «Свѣтописная Русь»¹⁾.

Іван Гудовський, родом з Полтавщини, художник, Шевченків приятель, у нього й гостював Шевченко влітку 1859 року—за перших часів по своїм звільненні з-під Черкаського арешту²⁾. Гудовський містився тоді в невеличкім трьохвіконнім будинкові з садком на к. В. Васильківській (нинішня Червоноармійська) вулиці, другім від рогу Басарабки, на чітнім боці. Будиночок цей був ще цілий за дев'яностих років, його було знесено підчас будування величезного будинку кол. Попова. Козачковський в своїх спогадах про Шевченка («Київській Телеграфъ», 1875 року, ч. 25) оповідає, що того-ж 1859 року Шевченко, проїжджаючи з Києва, подарував йому свою фотографію, «дуже подібну та вдалу»; треба гадати, що це був знімок Гудовського. Гудовський помер 1860 або 1861 року.

Ф. І. Левдик, учень та наступник Гудовського, його фотографія містилася в будиночкові, що й нині існує по Хрещатику ч. 58, на розі к. Бібіковського (тепер Шевченка) Бульвара—тоді будинок Коломійцева, потім на теперішній вулиці Леніна, колись Фундукліївській, а тсді Кадетській, в власнім буд., пізніше, буд. Гладинюка, ч. 8. «Київській Телеграфъ» називає Левдика знаменитим Київським фотографом, а майстерню його найкращою та наймоднішою в місті. Помер Левдик 1866 року від параліжу серця. В місті смерть його приписували шкодливості та отруйності фотографічної роботи. Фотографія перейшла до його брата, М. І. Левдика, але незабаром її було закрито³⁾.

Фотограф Янк—на розі вулиць Хрещатика та к. Трьохсвятительської (нинішня Жертв Революції), нині б. ч. 4.

М. Грос на Хрещатицькій (тепер Радянській) площі, в будинкові, що цілком зберігся аж до цього часу під ч. 8⁴⁾.

Віктор Воюцький 1861 року 7 травня знімав труну Т. Г. Шевченка коло церкви Різдва⁵⁾. Майстерня його була «на Володимирській вулиці в будинку Шумлевичевої проти аптеки Неметті», а потім по тій-же вулиці «в будинку поміщика Томари, близько театру» (тепер ч. 53), в середині 70-х років по Хрещатику⁶⁾.

Фотограф аматор, Київський військовий інженір, Дмитро Гаврилович Біркин, найцікавіший для нас фотограф того часу.

¹⁾ Д. А. Бочковъ. Памяти И. И. Покорскаго-Жоравко. XI вып. Трудовъ Черниговской Губ. Ученой Арх. Комиссiи. Черниговъ. 1915 р. стор. 20—24.

²⁾ А. Я. Конисскій. Жизнь Т. Г. Шевченка. Одесса 1898 р., стор. 597. Лист Гудовського до Шевченка—«Україна», 1925 р., ч. 1—2, стор. 83—84.

³⁾ «Київській Телеграфъ», 1866 р. ч. 45, ч. 46, ч. 65, ч. 90, ч. 122, 1867 р. ч. 18.

⁴⁾ Там-же 1866 р., ч. 79.

⁵⁾ «Київская Старина», 1894 р., ч. 2, стор. 315.

⁶⁾ «Київській Телеграфъ», 1867 р., ч. 40.

Це найстаріші імена Київської фотографії. Надалі кількість фотографів хутко зростає й в середині 60-х років до зазначених вже приєднуються: фотограф Б. А. Захаркевич, по Біркині найцінніший для нас своїми знімками. Марков, рідич М. А. Максимовича, що за його той згадує в листах до Лебединцева 1865 року; містився по Хрещатику, де до нього мешкав Левдик ¹⁾. Волоховський «на Хрещатику в б. Завадського в бельетажі» (на місці згорілого за останніх років будинка ч. 5 кол. Маршака). 1867 року його майстерню було закрито через переїзд до Петербургу ²⁾.

6 грудня 1865 року відкрито було фотографію Франца Демезера, найдовговічнішу зі всіх Київських ³⁾.

1866 року—«Спеціальная фотографія» Александра Тило—«на Хрещатику в будинку генерала Бринкена, вхід з Лютеранської гори, проти Англійського готелю» ⁴⁾.

Г. Рихерта—«на Хрещатику, на розі Інститутської в будинку Скловського, вхід через сад» ⁵⁾.

Того-ж року відкрито «Карказ та Тименко» (кол. Левдиків майстер) «в першій завулку, підіймаючися від Хрещатика до Софіївського Собору, в будинку Татарульєва поруч з будинком полковниці Сакеної в Михайлівським завулку» ⁶⁾.

«Заграничная Фотографія» в «буд. Постельникової, колишнім генерала Чаплигіна, на Хрещатику, проти будинка п. Ейсмонта», відомий потім будинок аптекаря Зейделя, ч. 17 ⁷⁾.

І ще декілька прізвищ того часу:

Якийсь фотограф Ляквіш, комісіонер та посередник К. П. Лаври в її закордонних друкарських замовленнях ⁸⁾.

Юневич, «художник імператорської академії», кол. Бібіковський Бульвар, ч. 41.

Шетциг, «на Хрещатику, в будинку Богадица, проти Англійського готелю, на горішнім поверсі» ⁹⁾.

Клетцер, Рудницький і кінець-кінцем якийсь генерал Коп'єв—аматор, що користувався великою популярністю ¹⁰⁾.

Тодішній місцевий часопис «Київській Телеграф» (1866 року ч.ч. 65

¹⁾ Письма М. А. Максимовича кь П. Г. Лебединцеву—«Київская Старина», 1904 р. ч. 9, стор. 402. ²⁾ «Київлянин» 1866 р. ч. 7, «Київській Телеграф», 1867 р., ч. 71.

³⁾ «Календарь Юго-западнаго Края 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309.

⁴⁾ «Київській Телеграф», 1866 р. ч. 79, ч. 92, 1867 р., ч. 112. ⁵⁾ Там-же 1866 р. ч. 100. ⁶⁾ Там-же 1866 р. ч. 65. ⁷⁾ Там-же 1866 р. ч. 123 та ч. 144. ⁸⁾ П. Попов,

«Матеріяли до словника українських граверів». К. 1926 р., ст. 23. ⁹⁾ «Київській Телеграф» 1867 р. ч. 39. ¹⁰⁾ «Київская сельско-хозяйственная и промышленная выставка. Описание выставки, составленное сотрудниками «Київлянина». К. 1898 р., стор. 252.

та 92) дивується надзвичайній кількості Київських фотографів, налічуючи аж 19 фотографій, що існували одночасно. На жаль часопис не наводить повного їхнього поіменного реєстра.

З другої половини 60-х років і особливо з початку 70-х років кількість фотографів ще збільшується. Я уже не буду перелічувати всіх, відзначу лише найвидатніших та найцікавіших для нас.

В другій половині шостидесятих років починає працювати фотограф-аматор професор Київського університету Чугаєвич, що залишив найцікавішу спадщину в галузі Київських знімків.

1868 року заснував свою фотографію Йосип Кордиш; 1869 р.—Микола Пастернак; 1871 року—Софія фон Фохт¹⁾; 1873 року—Володимир Висоцький²⁾, приблизно того-ж часу—Марі Радашевський, 1874 року заснувала свою фотографію К.-П. Лавра³⁾.

Далеко не всі з зазначених фотографів являють для нас інтерес та вагу. Більшість їх не працювала над Київськими знімками або працювала в цій галузі так небагато, що до нас не дійшло жодних наслідків цього. За тих-же з них, що працювали над знімками Києва, я казатиму надалі в зв'язку з цими знімками.

Перші видові знімки в Києві було зроблено дуже рано—1852—1853 року, майже раніш ніж аби-де в тодішній Російській імперії, всього лише рік-два згодом по винайденні в Англії справжньої фотографії (1851 року)⁴⁾. На жаль ці такі ранні знімки стосуються не до самого міста й зробив їх не Київський фотограф, а спеціально запрошений чужоземець. Всі ці знімки стосуються до будування Ланцюгового моста. Альбом цих знімків в старовинній чорній шкурятній оправі, переховується в Відділі Старого Києва Шевченківського музею. В альбомі є автограф головного будівника мосту інженера Шарля Віньйоля з присвяченням альбома генералові Шуберському—тодішній значний урядовець міністерства шляхів. Знімки прекрасної роботи, порівнюючи добре збереглися; вони дивують своїми розмірами, особливо що-до того часу, коли ще не знали за збільшення з малих негативів. В альбомі є 13 знімків, з них 4 знімки 18×24 см, два—25×37 см, один 32×43 см і шість—38×51 см. Всі знімки стосуються до закінчення будування мосту, деякі—вже по його офіційнім відкритті (на деяких знімках є дати олівцем англійською мовою).

¹⁾ «Календарь Юго-Западнаго края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309.

²⁾ Повідомив фотографів син—В. В. Висоцький. ³⁾ Ф. Титовъ, «Путеводитель при обозрѣніи Кіево-Печерской Лавры» К. 1910 р., стор. 36.

⁴⁾ У всякім разі перші видові знімки в Петербурзі, оскільки мені відомо, зроблено було не раніш за Київські: підчас відкриття Ісакіївського Собору, 1853 р. див. П. Н. Столяніскій, «Даггеровъ секретъ въ старомъ Петербургѣ», «Наша Старина» 1917 р., ч. 1, стор. 157.

За ці знімки згадує відомий мистець-літограф Тим, що йому вони були за матеріал для його відомих літографій в «Русскомъ Художественномъ Листкѣ». Згадує Тим і за спробу зняти саму урочистість відкриття мосту—спроба була невдала, міст вийшов добре, а замість людей вийшли невідразні плями ¹⁾. Тодішня фотографія виконати таке завдання ще не мала змоги. Тоді-ж Він'йоль доручив самому Тимові відбити урочистість відкриття. В тім-же альбомі знаходимо й прізвище фотографа, що працював у Він'йоля, й що його той безумовно вивіз з Англії—в альбомі є дві англійські літографії з видами мосту; в підписах на них зазначено, що їх зроблено з фотографії Джона Борна.

Ці ранні знімки чужоземця, викликані подією виняткової ваги, що нею було відкриття мосту, стоять цілком осторонь. Сам Київ тоді не мав ще своїх фотографів. Справжня фотографія, як я вже зазначав вище, добралася до Києва лише наприкінці 50-х років. Найстаріша нам відома фотографія Гербстова—з 1858 року. До цього часу—наприкінці 50-х років—і стосуються далші, а по суті перші відомості за видові Київські знімки.

В літографованім альбомі «Галлерейя Кіевскихъ достопримѣчательныхъ видовъ и древностей» Н. Сементовського та А. Гамершмідта 1857 року, в зшитку 1-м, вміщено літографованого вида Ланцюгового мосту; в оголошенні про видання цієї-ж «Галлерейи» на 1859 рік Сементовський повідомляє, що цього малюнка (Ланцюгового моста) нарисовано з фотографічного знімка, але прізвища фотографового не зазначає. Мабуть це й був Він'йолів знімок. В тій же «Галлерейі» 1859 року, в зшитку 1-му, вміщено літографію з видом Софіївського собору з певною вже вказівкою в оглаві цього зшитка—«фотографія г. Янка».

Я гадав, що цей вид Софіївського собору фотографа Янка теж стосується до випадкових знімків заїжджого, не місцевого майстра, бо мені ніде, ані в старих справочниках, ані на старих портретних знімках, ані з оповідань старожителів, прізвища Янка зустрічати не доводилося. Але потім я знайшов давню, середини 60-х років, фотографію, де на наріжнім будинку Хрещатику та Трьохсвятительської вулиці видно вивіску «фотографія Янка» (альбом знімків фотографа Захаркевича в моїй збірці). Отже Янко був місцевий Київський фотограф і цього знімка Софіївського Собору дійсно зроблено в Києві.

Зазначений вище Київський фотограф І. Чехович, вкупі з Чернігівським громадським діячем Покорським-Жоравкою, зачав 1859 року історико-етнографічне видання «Свѣтописная Русь»; там гадалося вміщати статті про Київські пам'ятники та старовину з ілюстраціями, виконаними фотографією (Лавра, Аскольдова Могила, Андрій Першоозваний, Братський

¹⁾ «Русскій Худож. Листокъ», 1853 р., ч. 33 тексту.

монастир, Десятинна церква, то-що ¹⁾). Видавати його не довелося за браком коштів у обох видавців, але можна припустити, що Чехович встиг зробити Київські знімки, так певно оголошені.

Такі то маємо найранніші відомості про Київські знімки. Самих знімків ані Янкових, ані Чеховичевих ми не знаємо. Але приблизно до цього-ж часу—кінця 50-х років і самого початку 60-х років стосуються Біркинові знімки, що на щастя дійшли до нас в оригіналі. 1866 року відомий Київський історик Закревський в своїх листах з Москви до П. Л. Лебединцева, прохаючи останнього надіслати Київські знімки для Московського Археологічного Товариства, двічі рекомендував звернутися по ці знімки до полковника Дмитра Гавриловича Біркина²⁾. Оцей то Біркін і є для нас перша помітна, цілком реальна величність Київської видової фотографії. 1873 року, тоб-то трохи згодом згаданих листів Закревського, Біркін являє собою військового інженіра, начальника Київського Окружного Військово-інженірного управління ³⁾). Як аматор, а може й в зв'язку зі своєю інженірною військово-топографічною справою, Біркін працює в галузі фотографії. У всякім випадку він звичайно не міг бути фотографом-професіоналістом.

Я знайшов цілу серію знімків роботи Біркина. В серії 20 фотографій великого формату (20 × 25 см), наліплено їх на кардонні бланки з друкованими везерунками навколо й з друкованим підписом змісту; на більшості знімків є друкований напис «фотографія съ натуры Д. Биркина», а на деяких лише «Биркинъ и Минятовъ», при чому «Минятовъ» старанно підчищено. Цей «Минятовъ» є один з дрібних Київських літографів початку 60-х років, спільник відомого Київського друкаря Федорова.

Ці обидва прізвища зустрічаємо вкупі ще раз: в Відділі Старого Києва є літографський вид Аскольдової Могили з друкованим написом «Приложение къ № 84 «Кіевскаго Телеграфа», съ фот. Биркина рис. А. Васильевъ, лит. А. Минятовъ». Обслідуючи Біркинові знімки, з'ясувалося, що вони 6—7 років старіші за зазначені листи Закревського, тоб-то стосуються до кінця 50-х, початку 60-х років, до найраннішого періоду Київської фотографії. Датувати ці знімки перш за все допомогла зазначена літографія Минятова: на ній є цензурна дата «20 жовтня 1861 року»; отже оригінал цієї літографії є знімок Біркина й зроблено його не пізніш 1861 року, а може й ще раніш. В тій-же серії знімок Хрещатицької (потім Думської, нині Радянської) площі дуже подібний, але не тотожний з літографованим видом цієї площі в польськiм альбомі Рачинського й Де-Бельє (частина друга); на Біркино-

¹⁾ Д. А. Бочковъ, Памяти И. И. Покорскаго-Жоравко. XI вып. Трудовъ Черниговской Губ. Ученой Арх. Комиссіи. Черниговъ. 1915 р. стор. 20—24.

²⁾ «Кіевская Старина», 1902 р, ч. 7—8, стор. 91 та 93.

³⁾ Борисовъ и Чубинскій, «Календарь Юго-Западнаго Края на 1873 г.», стор. 110 та 113.

1. Хрещатинський (пізніше Думський) майдан і Старокиївський район (Дерев'яний ринок. Фонтан «Урод». Кол. Дворянський дім до перебудови). Фотографія Д. Г. Біркина кінця 50-х рр.

вій фотографії будинка на площі поміж Михайлівською (нині Паризької Комуни) та Костьольною вулицями лише будується. На Бельєвій літографії його вже закінчено, отже фотографію зроблено раніш за літографію. Альбом літографій має цензурну дату «25 липня 1861 року». Очевидячки фотографію знято не пізніш 1860 року (протяг часу на добудування будинку, видання альбому, то-що).

Є знімок дачі тодішнього Київського генерал-губернатора Васильчикова—на терасі дачній знято самого Васильчикова з родиною; в-осени 1862 року він помер ¹⁾; отже знімка зроблено не пізніше як влітку 1862 року, а можливо й раніш. На знімку дачі О. М. Муравйова в його садибі за Десятинною церквою дачу що-йно закінчено, посадки що-йно зроблено. Садибу й дачу Муравйов збудував 1859—1860 року, отже знімок стосується до 1860—1861 року ²⁾.

Кінець-кінцем в цій-же серії є знімок Золотої Брами. Цілком тотожно відбито її на літографії зазначеної «Галереї» Сементовського 1859 року (зшиток 7). Немає жодного сумніву, що це є репродукція Біркинового знімка, хоч Сементовський цього й не зазначає. Зшитки 7—12 «Галереї» 1859 року Сементовський видав запізнавшись, з початку 1861 року; отже Біркинового знімка зроблено не пізніш 1859—60 р. Всі знімки серії приблизно одного часу. Тому всю серію треба датувати кінцем 50-х років, початком 60-х років, точніше 59-м—60-м роками. Декілька з знімків дуже вицвіли, але більшість, якраз найцікавіші, збереглися.

Беручи на увагу особливе значення цієї серії, як найстарішої, подаю повного переліка знімків:

1. «Софіївський собор».
2. «Церква Андрія Першого званого».
3. «Десятинна церква».
4. «Руїни Золотої Брами»,—без цегельної та залізної оправи, горба ще не сплановано, саженців жодних, голе місце.
5. «Новий пам'ятник кн. Володимирові»—горішній.
6. «Старий пам'ятник кн. Володимирові»—дольній.
7. «Частина Хрещатику та старий Київ»—вид з Інститутської гори, дерев'яна башта 40-х років над Музичним завулком (див. Лауферову літографію 1846 року), цікава панорама Старокиївського району.
8. «Хрещатицька площа та Старий Київ з Інститутської вулиці», один з найцінніших знімків. Ратуші немає, колишній будинок шляхетства до перебудування; дерев'яний ринок, що обслуговував тоді Старокиївський

¹⁾ Воспоминанія Богатинова. «Русск. Архивъ», 1899 р., ч. 8, стор. 516.

²⁾ А. Н. Муравьевъ «Кіевъ и его святыня», вид. 5, 1878 р., додаток 1 «Усадьба въ Кіевѣ».

район ¹⁾), фонтан 40-х років на прізвисько «урод», то-що (див. знімок І).

9. «Фролівський жіночий монастир», вид з Андріївського спуску.

10, 11 та 12. «Подільська частина міста Києва», ціла панорама Подолу з Андріївської гори на трьох окремих картонах, під числами 1, 2, 3, перша спроба панорамного знімання,—Поділ—купка будиночків та хаток, критих на гонт, академічний корпус з колонадою (закладено її 1867 року ²⁾), будинок останнього Київського війта Киселівського (колишній магазин Шварцманів, згорів 1919 року), гостиний двір в попереднім його вигляді без надбудовань, з відкритими арками; поза ним дерев'яний чотирьохкутник старого точку (див. Лауферову літографію 1846 року), дерев'яна українського стилю старовинна церква Введення (збудовано 1718, знесено 1884 року), тодішня Ратуша з колонадою та гербом на фронтоні (колишній будинок іменитого купця Сухоти, з 1838—1876 р. під Думою, 1878 року зовсім перебудовано під 3 гімназію), на Покровській вулиці довжений одноповерховий корпус першого Київського Контрактового будинка (збудовано 1798—1800 року, після пожежі відбудовано 1819 року для Київських ремісничих цехів, нині зовсім перебудовано й надбудовано двома поверхами) ³⁾).

13. «Свята Брама Києво-Печерської Лаври»—зовнішнє розписування, що його знято 1883 року підчас ремонту.

14. «Церква Здвиження» над входом до близьких печер.

15. «Церква Різдва Богородиці коло далеких печер».

16. «Надгробки в цвинтарі церкви Різдва» на далеких печерах (нині напів-зруйновані).

17. «Аскольдова могила»,—маленьке кладовище, огорожене дерев'яним тином, що зовсім похилився, вид цілковитого занепаду тієї доби, коли кладовище було закрито, щоб там ховати (1845—74 роки) ⁴⁾).

18. «Миколаївський Ланцюговий міст».

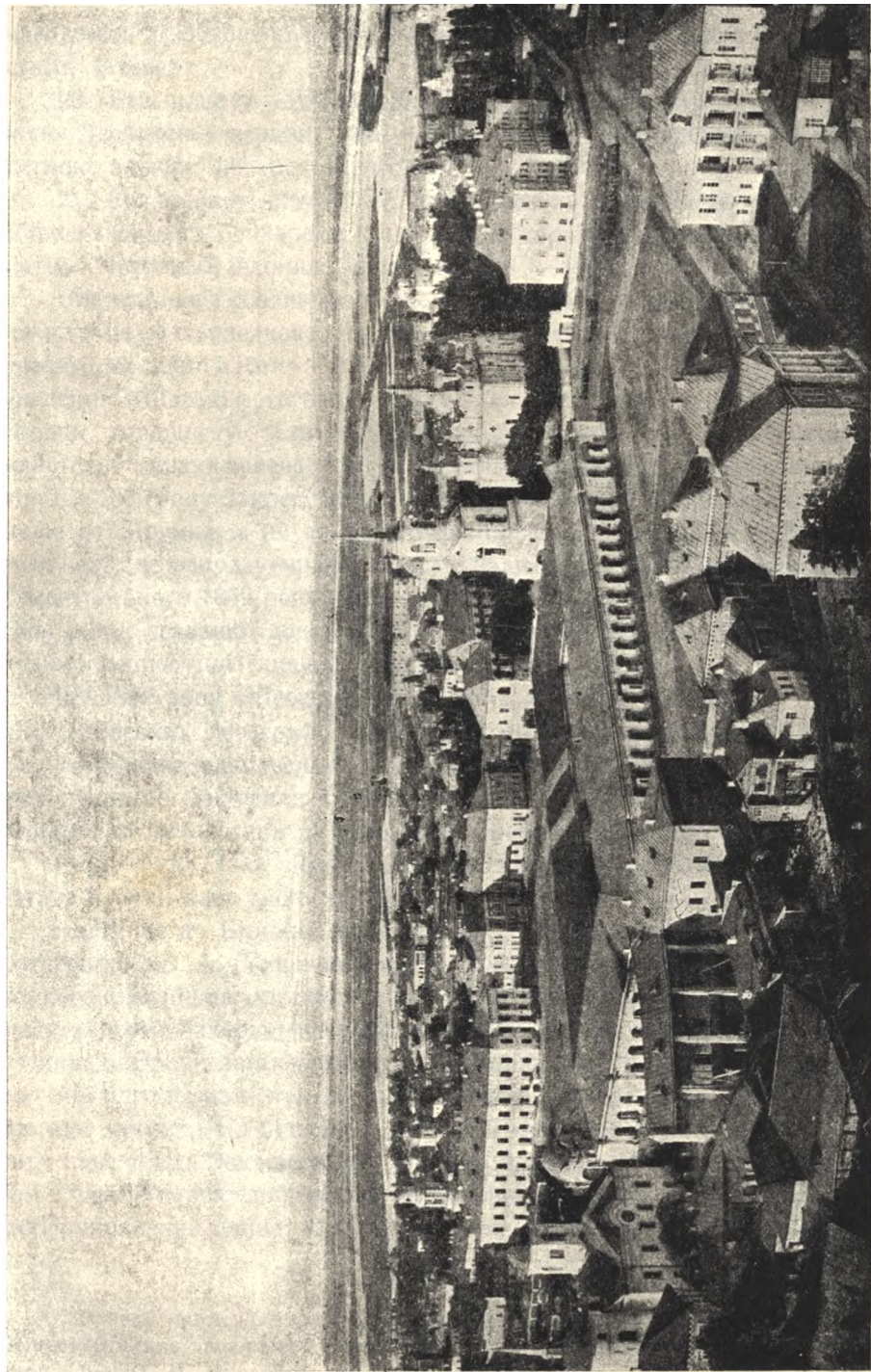
19. «Дача кн. Васильчикова» на півпуті до Святошина, тоді ще густий бір, праворуч від шосе в невеличкій гайку на березі ставка. Васильчиків—Київський Генерал-Губернатор 1853—62 року—на терасі дачі він сам з родиною; по його смерті удова дачу з землею пожертвувала архімандритові Троїцького монастиря, відомому в Києві Іоні. Там було улаштовано жіно-

¹⁾ За 50—60-х років на Хрещатицькій площі, крім звичайних базарів, бували ще ярмарки, так звані «збірні», що-року першої суботи великого посту. Н. Чернышовъ, «Памятная книжка Киевск. губ. на 1856 г.» стор. 49.

²⁾ Проф. С. Т. Голубевъ, «Старый корпусъ Киевской Академіи», К. 1913 р., стор. 3 та 41. 1914 року передбачалося реставрувати колонаду за проектом архітекта Альошина.

³⁾ Ф. Ернст, «Контракты і контрактовый будинок у Києві», Київ. 1924 р.

⁴⁾ Н. С. «Исторія Николаевской Круглой Церкви на Аскольдовой Могилѣ въ Киевѣ». К. 1911 р.

II. Поділ (Старий корпус Академії з аркадами—до перебудови 1867 р. Міська Дума з гербом на фронтоні—кол. будинок Сухоти, пізніше 3-тя гімназія). Фотографія Б. А. Захаркевича середини 60-х рр.

чого скита й збудовано муровану церкву. Похилий обідраний корпус дачі стоїть і тепер.

20. Без підпису—будинок О. М. Муравйова на Андріївському спуску коло Десятинної церкви, нині ч. 38, з чола перебудовано та обкладено цеглою, з двору попередній вигляд.

21. Без підпису—дача О. М. Муравйова за Десятинною церквою, понад Кожем'яками та Гончарами в славетнім Муравйовському саду, перебудовано потім в житловий будинок, існував до 1919—1920 років ¹⁾.

Оце вся наша спадщина цього найраннішого періоду. Вона дуже невеличка й це не є випадково. Як бачимо, перші спроби знімання Києва було розпочато, як скоро в Києві з'явилася фотографія. Але спроби ці були занадто нечисленні. Київські фотографи-професіоналісти за перших років через новину справи, дорожнечу, технічну громіздкість вогкого способу знімання зовні майстерні давали перевагу легшій та прибутковішій справі знімання портретів. Ще 1866 року Закревський направляє Лебединцева по знімки старовини лише до Біркина, а не до фотографів-професіоналістів. По всіх виданнях того часу, де репродуковано Київські види з фотографій—згадана «Галерея» Сементовського 1859 року, його-ж книжка «Києвъ и его святыни», видання 1864 року, згаданий додаток до «Києвскаго Телеграфа»—повсюди ми знаходимо репродукції лише Біркинових фотографій, а більш ничиїх.

Ще 1866 року «Києвській Телеграфъ», наводячи зазначеного вище перелік Київських фотографів, висловлює побажання, щоб у них «знайшовся час взятися за одну вельми корисну роботу—знімання Київських видів, щоб ці знімки виходили у них постійно, щоб з них можна було скласти альбоми та щоб знімки ці були доброї роботи та поцінні ²⁾».

Якщо було таке побажання, то очевидячки знімків було ще небагато й були вони мало приступні.

Наступне по Біркині місце що-до старшинства знімків треба відвести фотографові Б. А. Захаркевичеві. В відділі старого Києва є шість знімків з друкованими підписами «Фотографія Б. А. Захаркевича въ Києвъ». Більш нічого за цього Захаркевича нам не відомо. Ані по давніх Київських справочниках, ані по давніх часописах його прізвища я не зустрів; ніхто з старожителів його не пам'ятав, не зустрічалося його прізвище й на давніх портретних знімках. На підставі підписаних музейних знімків вдалося встановити належність Захаркевичеві альбома й серії знімків в моїй збірці. Альбом в чорній перкалевій оправі, на покришці відбито літери «Д. Д.», в середині рукописний напис: «Альбомъ принадлежалъ Даріи Афанасьевнѣ Дит-

¹⁾ Цікавий опис улаштування будинку, дачі та саду, а також яскравий опис тодішньої Київської панорами з фортеційних валів поза Десятинною церквою—в зазначеній книзі О. М. Муравйова, «Києвъ и его святыня».

²⁾ «Києвск. Телеграфъ» 1866 р., ч. 92.

маръ, рожд. Красовской, род. 1824 г., ум. 1886 г.». Всі шість музейні знімки тотожні з моїми альбомними, що їх є 14; в серії теж 14, з них 10 нові оригінали. Разом оригінальних 24 знімки, всі розміром 18 × 23 см. Більшість знімків середини 60-х років, решта кінця 60-х—початку 70-х років, всі знімки доброї роботи, альбомні збереглися краще.

Відзначу найцікавіші: в А л ь б о м і: 1. Прекрасний знімок старого міського театру (збудовано 56 року, згорів 1896 року), з суміжною частиною к. Фундукліївської вулиці.

2. Вид Великої Володимирської вулиці (нині Короленка) від рогу к. Фундукліївської з старовинними вуличними лихтарями.

3. Вид Хрещатицької площі з базаром; те-ж, що і на Біркиновому знімку ч. 8.

4. Частина Хрещатика та Хрещатицької площі з видом на старе місто з дерев'яною пожежною баштою.

5. Частина Хрещатика, Лютеранська (н. Енгельса) і частина Мерингового саду, рідкий знімок з гори Прорізної (н. Свердлова) вулиці.

6. Олександрівська (Револуції) вулиця, з місця теперішнього Шевченкового Музею.

7. Дуже цінний вид Хрещатика від кол. Царської (нині III Інтернаціоналу) площі з наріжним ампірним будинком, дерев'яною пожежною баштою над Музичним завулком, з університетом в далечині (знято до улаштування Мінеральних Вод—до 1868 року).

В серії. 8. Поділ з тераси Андріївської церкви—академічний корпус з незакладеною аркадою (знято до 1867 року), дерев'яний точок, дерев'яна церква Введення, то-що (див. знімок II).

9. Георгіївська церква в старім вигляді (перебудовано 1884 року).

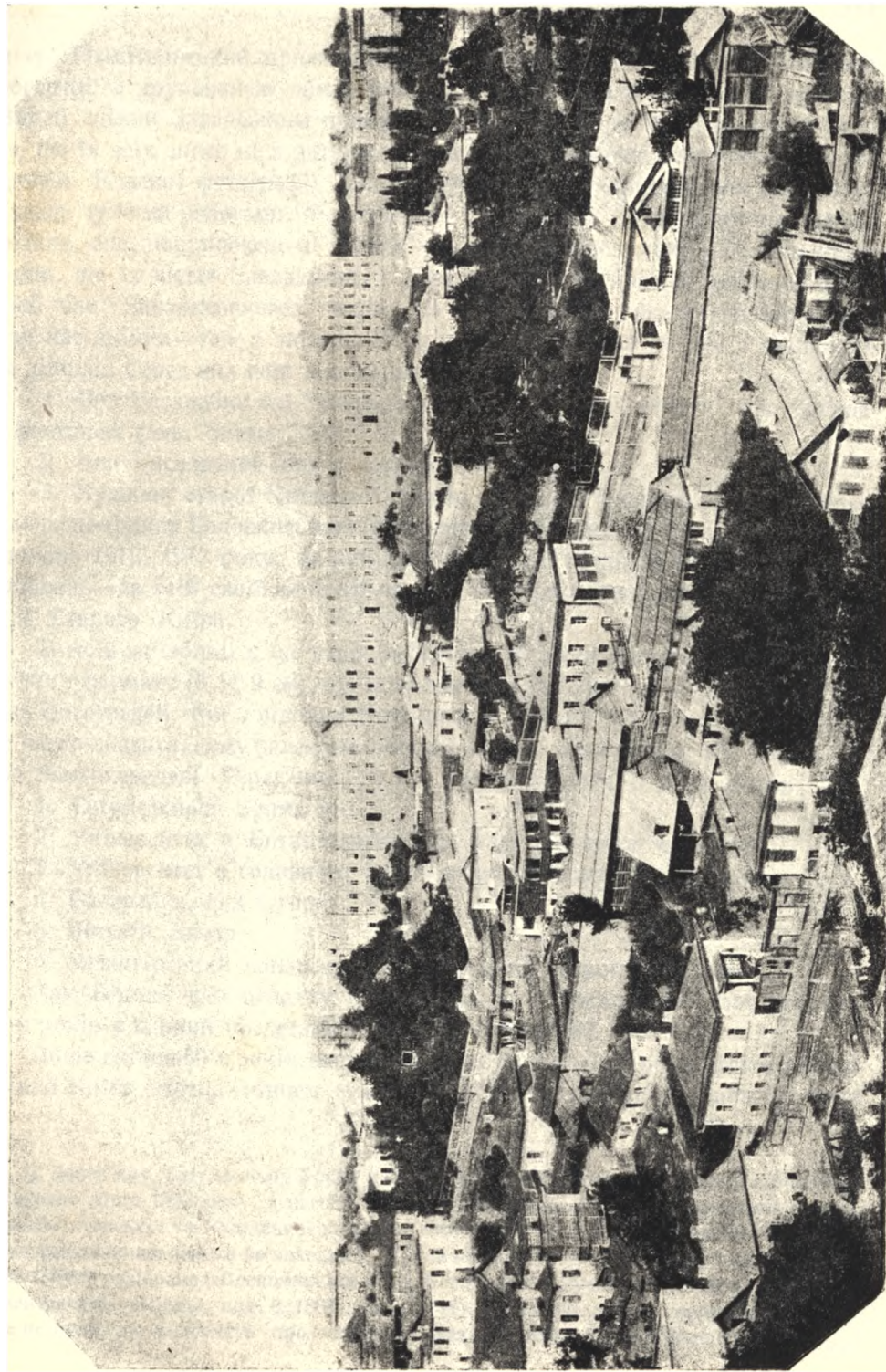
10. Колишні урядові місця й вулиці до них від Хрещатика, цілком дерев'яні будиночки та хатинки (див. знімок III).

Але цим не обмежені Захаркевичеві знімки, що дійшли до нас.

З другої половини 60-х років здійснилося кінець-кінцем побажання «Кієвскаго Телеграфа» й Київські знімки було випущено на продаж широкій людності. За видавця був Йосип Завадський, Виленський виходець. 1839 року він оселився в Києві, 1841 року відкрив книгарню закордонних книжок, що проіснувала до середини 70-х років, з 62 до 85 р. був орендарем університетської друкарні та літографії¹⁾, придбав собі будинка на Хрещатику (на місці будинка к. Маршака ч. 5, що згорів за останніх років), трьохріччя з 60 до 63 року був Київським міським Головою.

В відділі Старого Києва є 10 київських знімків з його друкованим підписом «І. Завадскій, Кієвъ» або друкованою наліпкою на звороті «Йосип Завадський, видавець» (і французькою мовою). У мене є три такі знімки,

¹⁾ «Учрежденія Университета св. Владимира». К. 1884 р. стор. 356.

[11. Козинка (Хрещатицький пер.), Софіївська та Сумежні вулиці. Фотографія Б. А. Захаркевича, середина 60-х рр.

а гр. Розмітальський придбав цілого альбома з 20 знімків в перкалевій обгортці з друкованою обкладинкою та друкованим переліком знімків. Всі ці знімки Завадського приблизно одного розміру 12×16 см. Цікаво те, що їх всіх знято не з натури, а вони являють собою перезнімка з фотографій. Власної фотографії Завадський не мав і користувався для своїх видань чужими роботами. Фотографового прізвища Завадський ніде не зазначив, але, порівнюючи ці знімки, не трудно зрозуміти, що більшість видів, що їх видав Завадський, є перезнімок в зменшенім масштабі відомих нам Захаркевичевих видів. Цілком можливо, що й нові серед них для нас знімки—теж з знімків Захаркевича, але вони до нас в оригіналі не дійшли. Серед них варт відзначити:

1. Вид Басарабки від бульвара на гору, безлюдна небрукована площа з фонтаном (див. знімок IV).

2. Вид Кисельової гори з хатками на узгір'ї.

3. Будинок старої Київської пошти, колишній будинок багатого польського поміщика Головинського, під поштою з 49 року, аж поки його не було зламано 1912-1913 року; на знімку будинок без пізніших виродливих прибудовань—во всій своїй ампірній чистоті. Всі три знімки знаходяться в Відділі Старого Києва.

В мій-же збірці є ще серія знімків в 18 штук малого так званого візитного формату (6×9 см), що їх видав Завадський. Теж перезнімки з інших фотографій, три з відомих Біркинових знімків, два з Захаркевичевих, не легко сказати, кому належать останні 13, але без сумніву або Біркинові або Захаркевичеві. Серед них, раніш нам невідомих, є дуже цікаві:

1. Триумфальна Брама ¹⁾;

2. Університет з Ботанічного саду, тоді ще дуже молодого.

3. Університет з головного чола—величезний пустир перед ним.

4. Басарабка, вид з гори.

5. Житній Базар.

6. Межигірський монастир—єдиний давній знімок монастиря.

Так Біркин для початку 60-х років, як і Захаркевич для середини 60-х років є єдиний представник видової фотографії.

Лише з кінця 60-х років, навіть певніше з початку 70-х років, фотографічні знімки Києва кінець-кінцем дійсно було значно розповсюджено—це була

¹⁾ Дерев'яну Триумфальну Брам у стилі «дерев'яної готики» заввишки з 6 сажнів збудувало місто 1857 року, з нагоди приїзду Олександра II, на перехрещенні вулиць Берест-Литовської та Кадетської шосе, на тогочасній межі міських земель, що до неї місто фактично ще далеко не доходило. Брама простояла до 1880 року, коли через вентхість її було розібрано («Воспоминанія Н. Д. Богатинова», Рус. Архив 1899 р. стор. 431; Сементовській—«Київ»; вид. 6, 1881 р. стор. 116). Років 40 згодом, коли брами давно вже не було, цю місцевість продовжували називати «коло Триумфальної Брами».

річ жвавої торгівлі серед людности місцевої та приїжджої (контракти, проща). 70 роки це час розквіту Київської видової фотографії. Навіть фірми, засновані за 60-х років, як наприклад Мезер, Кордиш, Пастернак, лише цього часу розгортають свою роботу в цій галузі.

Фотографи напередими виготовляють та випускають Київські види. Спочатку з'явилися на продаж знімки-мініатюри (візитний формат), як легші що-до знімання та поцінніші для людности, а потім вже й великих розмірів, найрізноманітніших форматів. Фотографи видають цілі серії знімків, наліплюючи їх в альбоми або оправляючи в особливі обкладинки. Найбільші багато оздоблені альбоми виготовлялося за окремими замовленнями, для підношень, з нагоди урочистостей, то-що.

Продаж знімків провадився у самих фотографів та по книгарнях (наприклад Завадського, Кордеса, Ідзиковського, Федорова, то-що). Одного часу їх було продавано на Хрещатику з відкритих лотків¹⁾. Жваво торгували ними на контрактах; на багатьох знімках знаходимо рукою зроблені відмітки: Київські контракти такого то року.

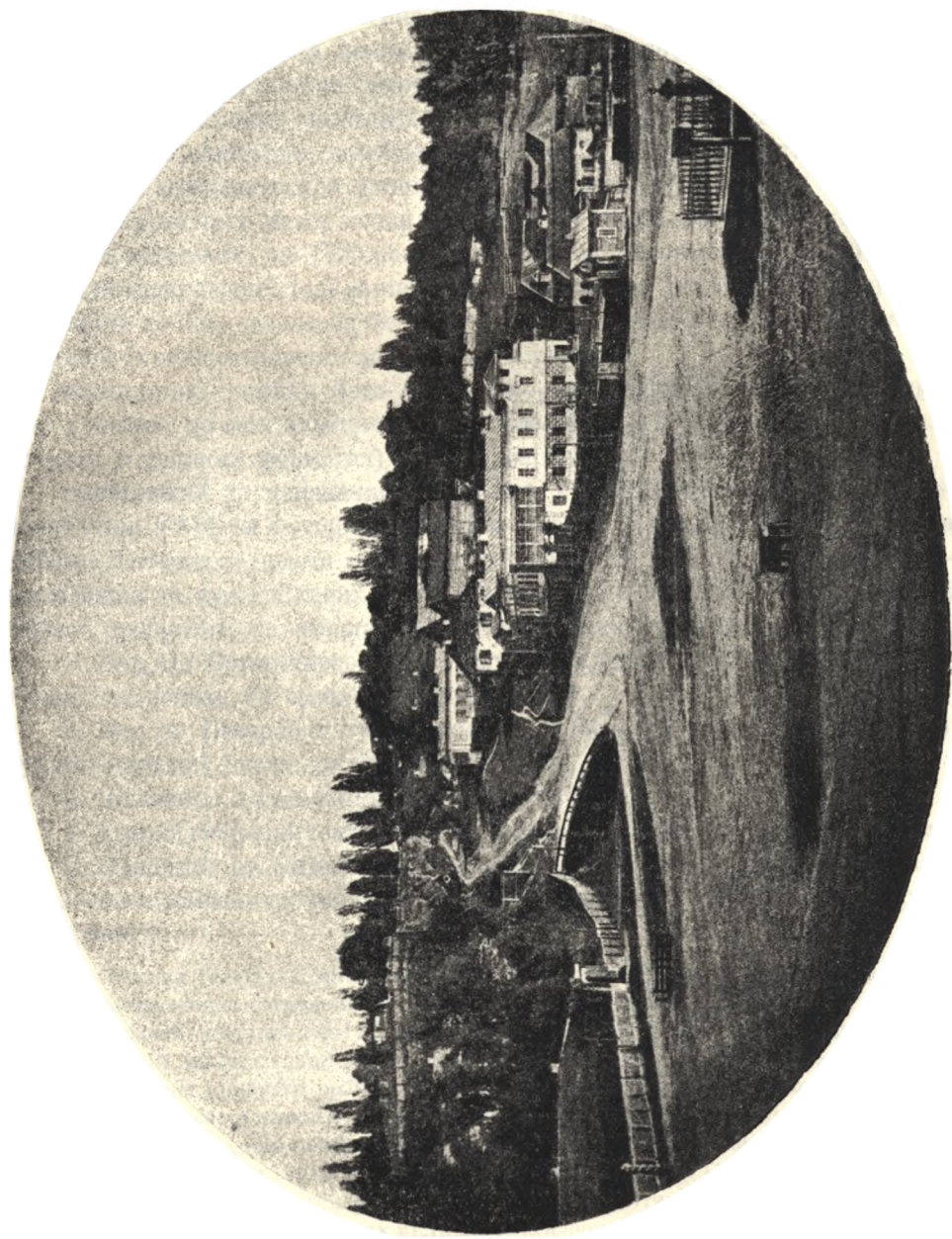
Комерційний інтерес фотографів сприяв розмноженню і широкому розповсюдженню Київських знімків і тим самим допоміг їм зберегтися та дійти до нас; але він-же не вигідно відбився на їхнім змісті. Пристосовуючися до смаку масового покупця, фотографи занадто багато знімали так звані «святыни и достопримѣчательности». Ці «святыни и достопримѣчательности» дійшли до нас в великій кількості знімків, а між тим вони то змінювалися найменше та найрідше—хіба що в деяких деталях. Знімки з них найменше характерні для змінного обличчя міста. І все-ж не дивлячися на цю хибу, треба визнати, що давні фотографи стали в великій пригоді справі збереження для нас обличчя старого Києва. Серед окремих їхніх праць є дуже цікаві, зроблені з великим смаком та любов'ю до міста.

Найвидатніші прізвища цього часу серед фотографів-професіоналістів це Мезер, Кордиш та Пастернак.

Франц (Франсуа) де-Мезер є всіма сторонами найвидатніший та найбільший з Київських фотографів-професіоналістів так довгорічним існуванням фірми, як і кількістю та якістю Київських знімків, що залишилося по ньому. Мезер народився в м. Барановці на Волині, де його предки працювали на порцеляновій фабриці. 1852 року молодий Мезер переїхав до Києва, де його наставлено на вчителя малювання в Київськiм Інституті шляхетних панночок. 6 грудня 1865 року відкрив фотографію, 1915 року справив півстолітнього ювілея своєї фірми²⁾. Помер старим дідом 1922 р.

¹⁾ «Кіевская Старина», 1883 р., ч. 4, стор. 881.

²⁾ В Київськiм польськiм ілюстрованiм журналі. «Iutrznia Polska» 1916 року була замітка про 50-річний ювілей Мезерової фірми.

IV. Басарабка (Фонтан «Костянтин» або «Моряк») Фотографія Б. А. Захаревича у виданні Завадського
«середини 60-х рр.

Фотографія його користувалася великою популярністю й завжди її вважалося за одну з кращих в Києві. «Два покоління Киян пройшло через його ательє», каже ювілейна замітка. Мав звання фотографа університета св. Володимира. За шостидесятих років фотографія його містилася на Хрещатику в будинкові генерала Крилова (ріг Прорізної, нині ч. 28), за семидесятих років містилася в власнім Мезеровім будинку, Хрещатик ч. 41, але незабаром перейшла в будинок ч. 27 по Хрещатику, де Мезерова фірма залишається й донині.

З якого часу Мезер почав виробляти Київські знімки, встановити не можна. Є відомості, що 1869 року йому було замовлено альбома Київських видів для імператриці, тоді царівни Марії Федорівни ¹⁾. Але з тих знімків, що дійшли до нас, величезна більшість стосується вже до 70-х років і лише не багато їх можна віднести до кінця 60-х років.

Найцінніша частина його спадщини—три величезні прекрасно виконані альбоми, по всіх альбомах знімки розміром 24×32 см (Мезер взагалі кохався в великих форматах)—добре збереглися.

Найбільший та найзначніший з них є в бібліотеці ім. проф. Антоновича при УАН, це є особистий альбом Мезера. На оправі відбито надпис «Київ. Де-Мезеръ» (решта альбомів без імені). В цій альбомі 78 найрізноманітніших та дуже цікавих видів Києва та його околиць. Перелічити всі знімки, зрозуміло, не можна. Відзначимо лише декілька найцікавіших.

1. Вид від Ботанічного Саду зі спуску Караваївської (нині Толстого) вулиці на вокзал та суміжну частину міста.

2. Вид на Басарабку та університет з гори Круглої Університетської вулиці—пустирі перед університетом.

3. Щекавка з суміжними вулицями та базаром.

4. Старий оперовий театр з першими одноповерховими прибудованнями.

5. Прибуття до Києва першого поїзда по Києво-Балтській залізниці з паротягом «Безак» (прізвище тогочасного генерал-губернатора) 23 серпня 1868 року ²⁾.

¹⁾ «Кіевская сельско-хозяйственная и промышленная выставка». Описание выставки, составленное сотрудниками «Кіевлянина». К. 1898 р., ст. 252.

²⁾ Яскравий опис цієї події в «Кіев. Телегр.» 1868 р., ч. 101: «заносимо до літопису місцевих подій пам'яті гідний для м. Києва день 23 серпня. Цього дня відбулося заздалегідь оповіщене прибуття робітничого потяга Києво-Балтською залізницею.—Натовп зацікавленої людності всякого стану, віку та обох родів був величезний; день був теплий, на початку п'ятої години попівдні здалеку показався потяг, що йшов поволі й пишно підкотив до вокзала під звуки музики та радісні вигуки «ура». Паротяг з написом «Безак» (тогочасний Київський генерал-губернатор) було уквітчано, за ним слідували вагони з прапорами. В деяких вагонах містилися пасажери, що їх було безплатно прийнято й що вони навмисно для цього виїхали з Києва назустріч потягові. Скоро з'явився потяг, весь багатотисячний натовп неначе замер, слідкуючи очима чорну смугу, що сама рухалася, багато тут-же признавалися, що у них від сильного хвилювання спірало дихання, ніби-то чекаючи чогось надприроднього. Адміністрація залізнична дала цілковиту волю

6. Фундукліївська вулиця коло Анатомічного театру.
7. Вона-ж здолу від Хрещатика.
8. Старий будинок Державного Банку на Інститутській і стара Біржа (потім Київський земельний Банк, тепер помешкання страхкаси).
9. Мерингів сад з видом на Старий Київ¹⁾.
10. Володимирова гірка підчас липневого хресного ходу з народом та військом—цікавий Київський жанр 70-х років.
11. Біб.ковський бульвар з гори до Галицького базару з Тріумфальною Брамою в далечіні.
12. Дерев'яна українського стилю Вознесенська церква на Кудрявці (знесено її 1878—79 року); її відбиток зберіг нам лише Мезер (знімок V).
13. Хрещатик від Фундукліївської до Басарабки.
14. Шість знімків знаменитої дачі Селецького на Сирці з парком, ставами, фонтанами, квітниками, статуями, то-що. Сама дача, вже без фонтанів та статуй, збереглася аж до революції, навіть її було здавано в найми. Згоріла близько 1920 року.

Другий альбом в Лаврським музеї (з колишніх мітрополітанських покоїв) в чорній шкурятиній оправі з відбитим надписом «Виды Кіева», має збірний характер, бо вкупі з Київськими видами оправлено сторонні знімки, Київських видів 41, з них Мезерових 37, більшість тотожні з видами академічного альбому, але є декілька оригінальних Лаврських видів.

Третій альбом в моїй збірці (належав А. І. Мердерові); в ньому 30 знімків, в більшості знову тотожні академічному альбому; серед оригінальних цікаві:

1. Вид колишньої Олександрівської, нині Жовтневої лікарні, з околицями—перед будуванням нових мурованих будинків.

народові все розглядати зблизька, дозволяючи заходити в середину вагонів; незабаром зчинився великий тиск, через що довелося вступитися поліції. В вокзалі, скоро прибув потяг, високопреосвящений мітрополіт в супроводі численного духовництва, в присутності губернатора, всіх начальників та багатьох почесних осіб, відправив молебна, а потім було дано обід, як кажуть, осіб на двісті».

¹⁾ Добре знайомий Київським старожителям Мерингів сад охоплював величезну площу від к. Хрещатика (вул. Воронького) до к. Банківської (Комуністична вул.) та від Інститутської (25 жовтня) до Лютеранської (вул. Енгельса), з теплими на місці к. театру «Соловцов» (нині ім. Леніна) та з ставом на місці нинішнього сквера. Садиба ця була відома з початку ХІХ сторіччя і належала тоді Безбородькові («Граф Безбородко користується вь городѣ прекраснѣйшей усадьбой»—«Путешествіе вь Одессу и вь Кіевъ 1810 г. кн. И. М. Долгорукова», стор. 290). Згодом садиба перейшла до жандармської офіції й сад називався «жандарський». Олександр II подарував її своєму улюбленцеві Трепову, а останній продав її популярному в Києві професорові Мерингові. Меринг на початку 70-х років упорядкував її та відчинив сад для людности; з того часу під назвою «Мерингів сад» це було найулюбленіше місце для гулянок Киянам; 1894 року, вже по смерті професора Меринга сада, було знищено, садибу поділено на вулиці, а їх поволі було забудовано (К. Маркса — колишня Миколаївська, Ольгинська, Мерингівська та Нова).

У. Вознесенська церква на Кудрявці на Вознесенському перевулку (розібрана в 1878—79 рр.).
Фотографія Ф. де-Мезера початку 70-х рр.

2. Старий залізничний вокзал.

3. Хрещатик проти Фундуклівської (датовано 1875 роком).

4. Вид Печерської фортеці до її перебудовання на касарні (з амбразурами), перед фортецею що-йно розведений Маріїнський парк.

Поміж дублетів є дерев'яна Вознесенська церква, дача Селецького, то-що.

Крім цих трьох великих, відомі ще декілька альбомів та серій меншого розміру та пізнішого часу (у відділі Старого Києва, в моїй збірці, у професора Свенсона, у С. І. Бразуля).

З окремих Мезерових знімків 70-х років слід ще відмітити (в моїй збірці) дуже великий (34 × 42 см) вид з узгір'я Старокиївських гір на Андріївську церкву, дерев'яну Трьохсвятительську пожежну башту та частину Подолу. Для того часу знімок винятковий що-до своєї величини.

Мезерової спадщини налічується до декілька сотень знімків, такої кількості не залишив нам ніхто з фотографів професіоналістів.

Другий значний Київський фотограф—Йосип Кордиш. Наші біографічні відомості за нього надзвичайно обмежені. Свою фотографію в Києві він відкрив 1868 року.¹⁾ Одночасно мав фотографію й в Кам'янці на Поділлі. Мав звання фотографа університета св. Володимира, був членом південно-західного відділу географічного Товариства, що об'єднувало в середині 70-х років українські наукові кола. Здається, Кордиш був близький до цих кол і сам розпочав видавати фотографічного альбома української етнографії—«Альбомъ Малороссіи», проте це видання не розвинулося²⁾. Помер Кордиш за часів російсько-турецької війни, здається, 1878 року.

Його фотографію вважали за одну з кращих, містилася вона попереду «на Владимирской улицѣ, домъ Тамары противъ Театра», пізніш по Хрещатику в будинку Скловського (нині ч. 15). По Кордишевій смерті його фотографія перейшла до В. Загорського. Розквіт Кордишевої діяльності, як і Мезерової, стосується до середини 70-х років. Нам невідомі його знімки, що їх можна було-б напевно віднести до 60-х років. Кордишева спадщина далеко не так велика, як Мезерова, але все-таки значна. Ми маємо досить багато окремих знімків і перш за все мініатюрних Київських видів (візитного формату), що в них кохався Кордиш. В моїй збірці таких мініатюр 36 Кордишевої роботи, трохи менш у Відділі Старого Києва, більшість проте тотожних з моїми.

У відділі Старого Києва є оригінальний знімок: посередині—великий, приміром, 20 × 30 см—добре зроблений вид Золотої Брами, з боків,

¹⁾ «Календарь Юго-Западного края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309.

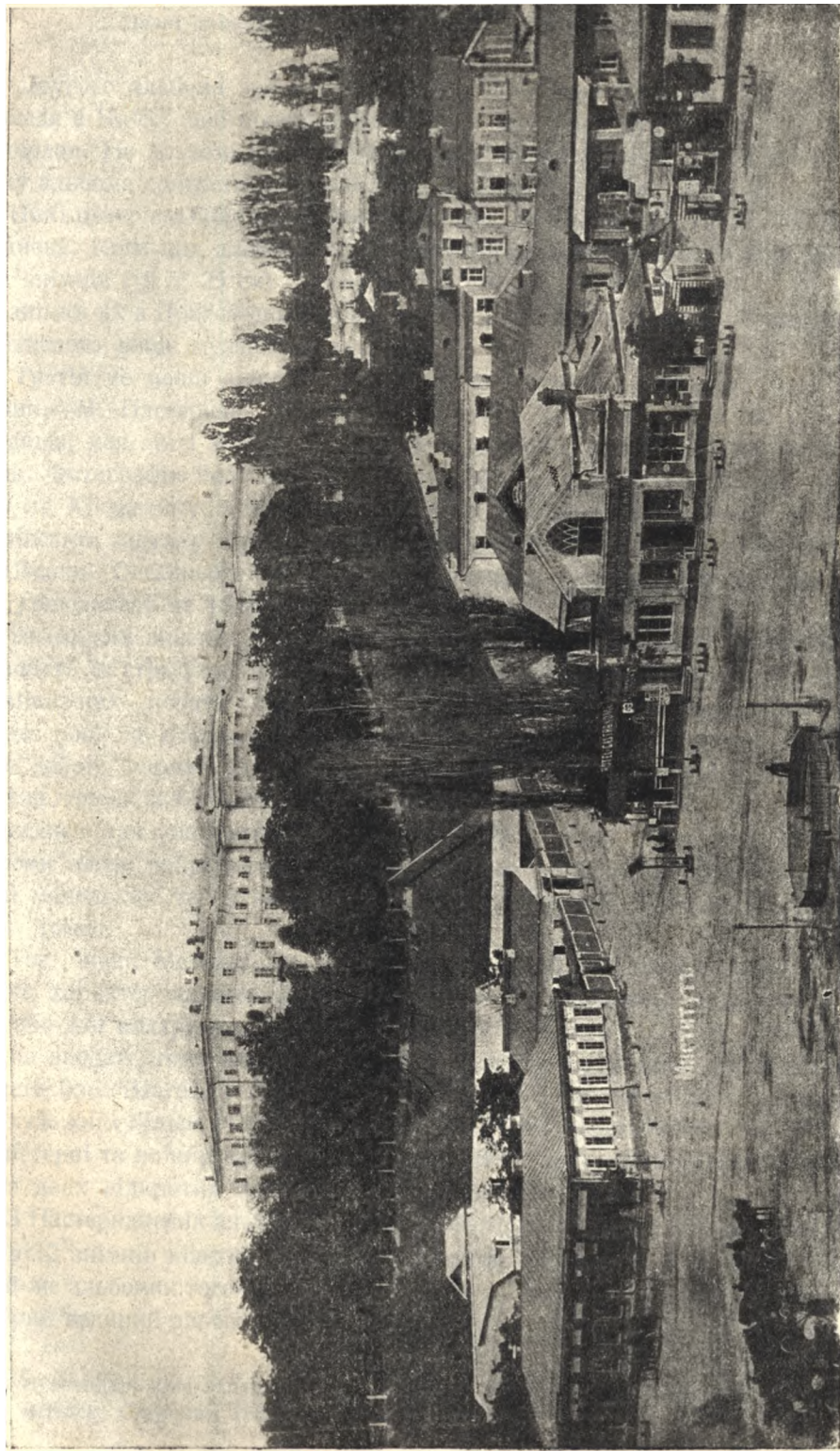
²⁾ «Сравнительно не очень уже плохой «Альбомъ Малороссіи» Кордыша отцвѣлъ, не успѣвши расцвѣсть, какъ слѣдуетъ».—О. Сластѣонъ «Кіевская Старина» 1900 р. ч. 1, стор. 31.

неначе рамка, наліплено мініятюрні Київські види. Напис на звороті цього знімка «60-е годы», зроблений рукою, на мій погляд, не відповідає дійсності.

В моїй-же збірці давніх стереоскопічних дуже модних за 70-х років, Київських видів—35 Кордишевої роботи, майже всі середини 70-х років, але трапляються й їхнього початку, серед них є дуже рідкий знімок Триумфальної Брами на Шулявці, знімки Університету та 1 гімназії з пустирями, Георгіївської церкви в старім вигляді, Володимирської вулиці та инш. З більших знімків слід відзначити в моїй збірці: доброго знімка (12 × 20 см) Фундукліївської вулиці від театру з видом Лютеранської гори, вид в великім масштабі Інституту та Хрещатицької площі (14 × 20 см),— (див. знімок VI), великого знімка Золотої Брами (18 × 24).

Окремі Київські види були й в складі Кордишевського «Альбома Малороссії»; повністю випусків цього альбому ми не зустрічали. Здається, це були серії окремих невеличких (10 × 13 см) знімків, наліплених на бланки «кабінетного формату» з друкованим штампом «Альбомъ Малороссіи. I. Кордышъ, Кіевъ № (такий то)». В моїй збірці є три такі знімки: Софіївський собор—ч. 46, Золота Брама—ч. 35, церква св. Андрія без номера, всі мало цікаві. Кабінетного формату Кордишеві знімки без штампу «Альбомъ Малороссіи» можна зустрінути частенько. Відомі лише два Кордишеві альбоми. Один великого формату, розкішно оздоблений (шкурятяна оправа з золотим відбитком), безумовно замовлений, з 35 знімками, розміром 20 × 25 см, добре зберігся, переховується в Відділі Старого Києва. Більшість знімків з Кордишевим автографом червоним атраментом—«Кіевъ Кордышъ» (Кордишеві автографи на знімках частенькі). В цім альбомі добрі знімки: 1) старого вокзалу, 2) старого театру, 3) старого Державного Банку, 4) вид на Кожум'яки та Глибочицю, 5) «Новое Строение» з університетом, 6) Басарабка з гори, 7) Хрещатицька площа й Інститут; 8) вид Хрещатика від Басарабки, 9) вид на Олександрівську вулицю з кол. Царської площі та 10) вид на Хрещатик від «Мінеральних вод»—на першім плані ампірний будинок та фонтан з написом на дошці «И в а н ь»¹⁾ (див. знімок VII).

¹⁾ Крім відомого фонтана «Самсона» або «Лева» на Подолі в Києві ще були фонтани «Фундуклеевскій» або «Иванъ» на к. Царській площі (збудовано 1843 року, на пошану Київського губернатора Івана Фундуклея), «Уродъ» на Хрещатицькій площі (на місці будинку Окрвиконкому) на пошану Київського генерал-губернатора Бібікова, що був однорукий, тоб-то «урод»; за иншою версією назвисько «урод» було через те, що фонтан не мав змоги підкидати воду поверх декількох вершків (Сементовскій, «Кіевъ», вид. 5, 1876 року, стор. 126), «Моряк» на Басарабці (на чію пошану?); на друкованім плані губ. землеміра М. П. Ярового 1855 року фонтана цього названо «Константин» (Суто-народні назвиська фонтанів незабаром придбали офіційне визнання—в ч. 78 «Кіевск. Телег.», 1866 року — оголошення Київської міської Думи про призначення торгів з переторжкою на виправлення трьох фонтанів під назвами «Иванъ», «Уродъ» та «Моряк»).

VI. Хрещатицький майдан та Інститутська вулиця. Фотографія О. Кордиша початку 70-х рр.

Другого альбома зробив Кордиш за замовленням Старої Української Громади в Києві, щоб піднести його М. П. Драгоманову, коли він виїздив за кордон. На альбомі напис: «Од щирого товариства Київ, 1876 р.» З початку альбома портрети, а прикінці 20 великих Київських знімків, 18×25 см. Нині цього альбома переховується у сина небіжчика М. П.—С. М. Драгоманова. Крім цих альбомів є дві серії Кордишевих знімків: в моїй збірці в 11 знімків (19×25 см) і в Відділі ст. Києва в 8 знімків (13×20 см). Всі знімки як в Драгомановім альбомі, так і в обох цих серіях—повторення зазначеного вище музейного альбому.

Третій не менш відомий за Мезера та Кордиша фотограф, їхній сучасник,—М. Пастернак. Відомостей за нього ми маємо ще менш, ніж за Кордиша, хоч він і зійшов з кону значно пізніше, наприкінці дев'яностих років. Фотографію його було закладено 1869 року¹⁾, містилася вона попереду на Хрещатику, в будинкові відомого нам Завадського, потім на Михайлівськім завулку, буд. ч. 14 і там-же у власнім будинкові ч. 44 на розі Софіївської. Останнього спомина за Пастернакову фотографію зустрічаємо в «Путеводителі по Києву» В. Д. Бублика 1897 року.

Київських знімків залишилося по ньому не менш ніж по Кордишеві. Більшість їх стосується до 70-х років та до першої половини 80-х років. Найранніші з них—початку 70-х років. Що-до якості роботи, вони взагалі гірші за Мезерові та Кордишеві знімки, хоч в окремих випадках зустрічаємо дуже добрі. Формат їхній дуже різноманітний: від візитних мініатюр (значно гірших за Кордишеві) та «кабінетних» до досить великих. Знімки збереглися так окремими примірниками, як і в альбомах, при чому ці альбоми знову найрізноманітніших розмірів та форм—в оправах, в вигляді маленьких тек з вкладеними до них знімками, розкидними стьожками, то-що.

Тоді, коли Мезерові та Кордишеві альбоми, що дійшли до нас, всі носять характер замовлених, виготовлених за особливим випадком для себе або для подарунка, Пастернакові альбоми мають характер виготовлених на продаж, тому можливо вони й є простіші та грубіші, трапляються дублети їхні. Взагалі у Пастернака комерційний бік справи брав перевагу над художнім більш за інших. Не обмежуючися продажем знімків у себе в майстерні та по книгарнях, Пастернак за 80-х років організував продаж їх на двох відкритих лотках на Хрещатику²⁾.

З Пастернакових альбомів в моїй збірці є стьожковий розкидний альбомик в 12 знімків візитного формату середини 70-х років; у С. І. Бразуля такий-же альбомик того-ж часу в 10 знімків кабінетного формату; у нього-ж є добрий великий альбом в оправі червоного оксамиту з золотим відбиттям

¹⁾ «Календарь Юго-Западного Края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор 309.

²⁾ «Кіевск. Старина», 1883 г. № 4, стор. 881.

в 30 знімків (18 × 24 см) кінця 70-х років—початку 80-х років; всі знімки останнього альбому—доброї роботи й добре збереглися, що-до змісту особливо цікавих нема, також як і в обох розкидних.

В моїй-же збірці є Пастернаків альбом—маленька тека з 30 знімками, розміром 10 × 20 см—початку 70-х років (такий-же з 29 знімками в Відділі Старого Київа). В цій альбомі цікавих знімків більше. Відзначимо: вид Хрещатицької площі з Софіївської вулиці, вид тієї-ж площі з супротивного боку; Хрещатик від Фундуклівської вулиці, Мінеральні Води; Університет з боку Ботанічного Саду (алеї великих дерев на горішній площадці зовсім немає), цікава дерев'яна альтанка над Дніпром в Палацовім саду (нині збереглася лише бетонова площадка з приступками); рідкий знімок пам'ятника Бобринському з боковими бронзовими барельєфами (їх було вкрадено першого-ж року—1872).

Закінчу свій огляд знову фотографом-аматором, не професіоналістом, але що є для нас найцінніший з них всіх. Давно вже були відомі давні й в більшості дуже цікаві знімки Київа з постанову на них чоловіка в сірому старовинного крою убранні та в сірому циліндрі. Спочатку ці знімки були відомі в окремих примірниках, потім 1922 року на точку у продавця килимів було придбано велику й дуже цікаву серію цих знімків (тепер вона в моїй збірці). Коли було відкрито Лаврського музею, знайдено було альбома таких-же знімків, що переховувався в Лаврі. Другий невеличкий, але надзвичайно цікавий альбом таких-же, але не тотожних знімків виявився в Відділі Ст. Київа. І кінець-кінцем я придбав третього альбома. «Хтось в сірому» фігурує майже на кожній фотографії, іноді лише з деякими варіантами що-до убрання, неначе та фабрична марка знімків, встановлюючи спільне їхнє походження. Таке походження знімків, як і сама постать в сірому, викликаючи великий інтерес, протягом довгого часу залишалися загадкові.

Гадали, що ці знімки є виріб Лаврської фотографії, бо на окремих знімках, відомих раніш, часто зустрічався штамп (гектографний або відбитий) «Фотографія Києво-печерської Лаври». Але коли знайшлися серія та три альбоми—всі без Лаврського штампа, ці гадки відпали. Їм суперечив «світський» характер знімків (не «святини и достопримечательности»), великий художній смак фотографа, зацікавленість до міста, вмільсть добирати місця, щоб знімати їх. Це все трудно було припустити в виробках скромної суто-ремісної Лаврської фотографії, що! була призначена попереду всього обслуговувати саму Лавру, її типографію та літографію.

Постать проф. Г. О. Чугаєвича на знімках Київа.

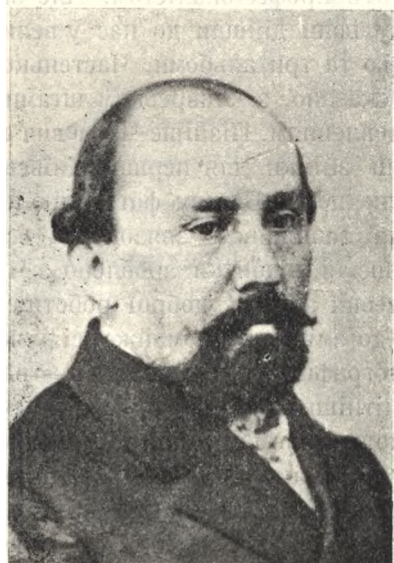
VII. Хрещатик від Царського саду (Ампірний домок Вонсовича—після Верле. Фонтан «Іван» до його перебудови р. 1871).
Фотографія О. Кордиша початку 70-х рр.

До того-ж Лаврська фотографія існувала за тієї доби дуже недовго; заснована 1874 року, за два роки—1876 року—вона згоріла й її було закрито; поновлено її лише значно пізніше—1891 року¹⁾. А між тим багато серійних та альбомних знімків повинно віднести до початку 70-х років. Безумовно це не виріб Лаврської фотографії. Остання взагалі жодної ролі в історії Київських видових знімків не відігравала. Давні Київські знімки, що іноді траплялися з її штампом, або було передруковано з чужих негативів, або, ще певніше, Лавра їх набувала від Київських фотографів вже в готовім вигляді й лише штемпелювала своїм штампом, щоб збувати їх прочанам.

Кінець-кінцем виявити походження знімків вдалося завдяки «постаті в сірому», що в ній безумовно було пізнано Київського професора Чугаєвича. До його виробництва належать і самі знімки. Це найвидатніша величність в галузі Київської видової фотографії.

Григор Олександрович Чугаєвич народився 1822 року, скінчив Київського університета, з 1851 року — ад'юнкт Київського університету, з 1861 року — екстраординарний професор того-ж університету на кафедрі технології, 1870 року подався в відставку, досліджував фотографію та складав підручника фотографії²⁾. Чугаєвич в приватному житті був великий чудацький, оригінальний, дуже кохався та збирав різні художні речі, особливо старовинні гравюри, сам малював непогано й дуже захоплювався фотографією. Він почав працювати в цій галузі в зв'язку з своїм науковим фахом за 50-х років, коли фотографія була в Києві ще за новину³⁾. Якщо це так, то Чугаєвич був один з перших Київських фотографів. Київські види він ніби-то почав знімати з 60-х років. Це цілком припустимо, але серед його знімків, відомих нам, немає жодного, що його було-б можна цілком певно віднести до цього часу; навпаки, величезну їх певно треба датувати першою половиною 70-х років.

Чугаєвич звичайно працював разом з братом своїм, Петром Олександровичем, що в більшості відчиняв апарата, сам-же Г. О. любив позувати на

Проф. Григор Олександрович Чугаєвич.

¹⁾ Ф. Титовъ, «Путеводитель при обозрѣнні К.-П. Лавры», К., 1910, ст. 36.

²⁾ «Біографическій Словарь профессоръ университета св.Владимира». К. 1884 р. стор. 737—38. ³⁾ Повідомив його син—К. Г. Чугаєвич.

Київським фоні. Їх супровожав, несучи апарата та особливу камеру, щоб заливати пластинки, колишній університетський сторож «Василь», що його через це й увічнено на багатьох знімках разом з самим професором Чугаєвичем (постать в москальськiм кепі та в уніформі, див. на знімку Х). Найпізніші Чугаєвичеві знімки стосуються до 80-х років. Помер він старим дідом, і поховано його на Шулявськiм кладовищі.

Один з перших Київських фотографів фахівців, Чугаєвич безумовно не був професіоналістом. Але знімки його було дуже розповсюджено, а тому вони дійшли до нас у великій кількості. Я згадував вже за велику серію та три альбоми. Частенько ми зустрічаємо й окремі знімки, іноді, як сказано, з Лаврським штампом, мабуть Чугаєвич виготовляв їх за її замовленням. Пізніше Чугаєвич працював разом з професором Бецем, роблячи знімки для першої Київської фототипії, що останній і влаштував. Коли потім Бецеву фототипію придбав Кульженко (1886 року), у Чугаєвича залишився зв'язок і з останнім. Перші Кульженкові фототипічні Київські відбитки зроблено з Чугаєвичевих фотографій. Більшість Чугаєвичевих знімків доброї роботи, надзвичайно виразні й чудово збереглися; що-до змісту вони майже всі дуже цінні та цікаві, бо Чугаєвич не мав хибних фотографів професіоналістів—трафаретности. Він знімав Київ з найрізноманітніших позицій, вибираючися в такі місця, що за їх професіоналісти ніколи-б і не подумали. Як це вже відзначено, в своїх знімках він виявляв багато смаку та дійсного зацікавлення до міста. Лише завдяки йому збереглося багато таких куточків, перспектив та панорам старого Києва, що без нього-б щезли без сліду. Чугаєвичева спадщина є для нас найцікавіша та найцінніша; що-до цього, то Чугаєвичеві дійсно слід відвести перше місце.

Цікавих знімків у Чугаєвича так забагато, що немає змоги їх всіх відзначити.

В моїй серії—31 знімок першої половини 70-х років, розміром більшість 16 × 22 см, але є й менші.

Відзначимо:

1. Знаменита панорама Києва тієї доби—вид з узгір'я Щекавики, через Кожум'яки на Старий Київ (Київський акропіль).

2. Десятинна церква з хаткою коло неї.

3. Вид з Михайлівської дзвіниці на бік Трьохсвятительської вулиці.

4. Вид з Інститутської вулиці на Хрещатицьку площу з базаром та на Старо-Київську частину міста.

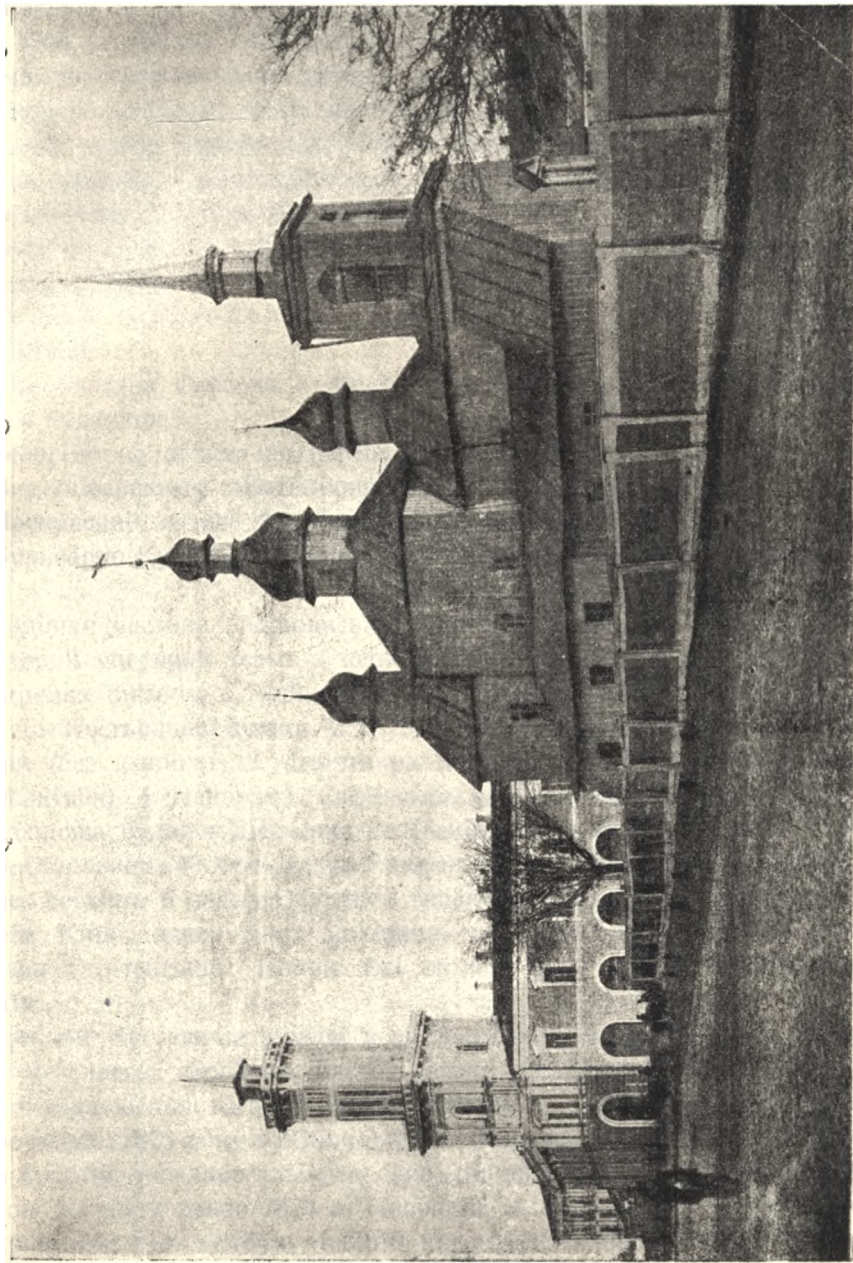
5. Вид на ту-ж площу з Софіївської вулиці. На площі великоднева народня гулянка—гойдалки, каруселі, балагани, то-що—найцінніший жанровий малюнок старого Києва.

6. Георгіївська церква до перебудування (без дзвіниці) (див. знімок VIII).

7. Винятково рідкий та цінний прекрасний знімок старої дерев'яної

VIII. Георгієвська церква (первісний вид до перебудови 1884 р.). Фотографія проф. Г. О. Цугасвича початку 70-х рр.

ІХ. Ріг В. Житомирської та В. Володимирської. Церква Івана Злагоуґта (збудована р. 1768, розібраца р. 1874). Фотоґрафія проф. Г. О. Чугаєвича початку 70-х рр.

українського стилю церкви Івана Золотовушого, що містилася на розі-Володимирської та Велико-Житомирської (нині Горовиця) вулиць (збудовано її 1768, а знесено 1874 року); крім цієї фотографії, відомий лише один знімок цієї церкви—в кол. церковно-археологічному музеї при к. Київській Духовній Академії, тепер він повинен бути в Лаврському музеї, але цей останній знімок значно слабший¹⁾ (див. знімок IX).

8. Два прекрасні знімки Щекавицької церкви та цвинтаря з надгробками, що тепер вже в значній частині щезли.

Чугаєвичів альбом в моїй збірці (в зеленій плюшевій оправі з золотим обрізом) має 32 знімки 16×22 см і 16 знімків 11×16 см — першої половини 70-х років. З великих знімків 10—тотожні з знімками моєї-ж серії, решта оригінали.

1. Вид фонтана Самсона з точком та старовинним, тепер знесеним мурованим будинком.

2. Георгіївська церква до перебудування (варіант).

3. Вид університету з Ботанічного саду.

4. Прекрасний знімок Золотої Брами (див. знімок X).

5. Бульварно-Кудрявська (нині Нероновича) вулиця від Галицького Базару.

6. Горішня частина Лютеранської вулиці.

7. Старий оперовий театр в первісній вигляді.

З окремих знімків в моїй збірці: 1. Рідкий знімок Хрещатицького базару в бік Костьольної вулиці. 2. Мурована Стрітенська церква до перебудування (без дзвіниці). 3. Десятинна церква з двома старими хатами (раніший знімок). 4. Панорама з Софіївської дзвіниці в бік Хрещатика (Хрещатицька площа, будинок Шевченка на Козинці, частина Мерингового саду, то-що). 5. Старовинна 40-х років дерев'яна альтанка в Царському саду над кручею (через ветхість її знесено бурєю 9 травня 1882 року). 6. Сінна площа на Старім Києві, дерев'яних крамниць ще нема, самі вози з сіном, старий вид Стрітенської церкви. Всі знімки є не пізніші за початок 70-х років.

Лаврський Чугаєвичів альбом в шкурятяній з малиновим оксамитом оправі, з металевою обробкою, має 62 знімки, розміром 16×22 см. Здається, це є підношення Київському мітрополітові, що в його покоях він і переховувався. 1873 року в Києві святковано було 50-річного ювілея мітрополіта Арсенія, можливо альбом є одне з підношень цього ювілею, й тому його можна датувати певно 1873 р. Половина знімків цього альбому є тотожні зі знімками мого альбому та серій, але є досить і нових варіантів, особливо цікавих серед них немає. Відзначимо лише декілька дуже добрих видів

¹⁾ За цю церкву цікава стаття Ф. Л. Ернста в «Збірнику секції мистецтва», К. 1921 р. стор. 75—79, з репродукцією музейної фотографії.

Подолу. В цьому-ж альбомі найкращі та найхарактерніші знімки самого Чугаєвича.

Дуже багатий на цінні знімки Чугаєвичів альбом у Відділі Старого Києва. В ньому є 36 видів, розміром 13×18 см; альбомова обробка значно скромніша, розмір менший, навіть робота знімків трохи гірша. Очевидячки цього альбома не призначалося для підношення; можливо це був особистий Чугаєвичів альбом, де він містив знімки, що він їх вважав за невдалі або за нецікаві для сторонніх і тому в більшості не повторював їх по інших альбомах. Але тим цікавіший альбом для нас. Більшість знімків має підписи олівцем з такими точними вказівками місць, що це міг зробити лише сам фотограф (наприклад, «видъ на Институтъ благ. Дѣвиць изъ гостинницы Россія»). Небагато з знімків цього альбому тотожні з моїми або з Лаврськими, більшість оригінали; з них відзначимо:

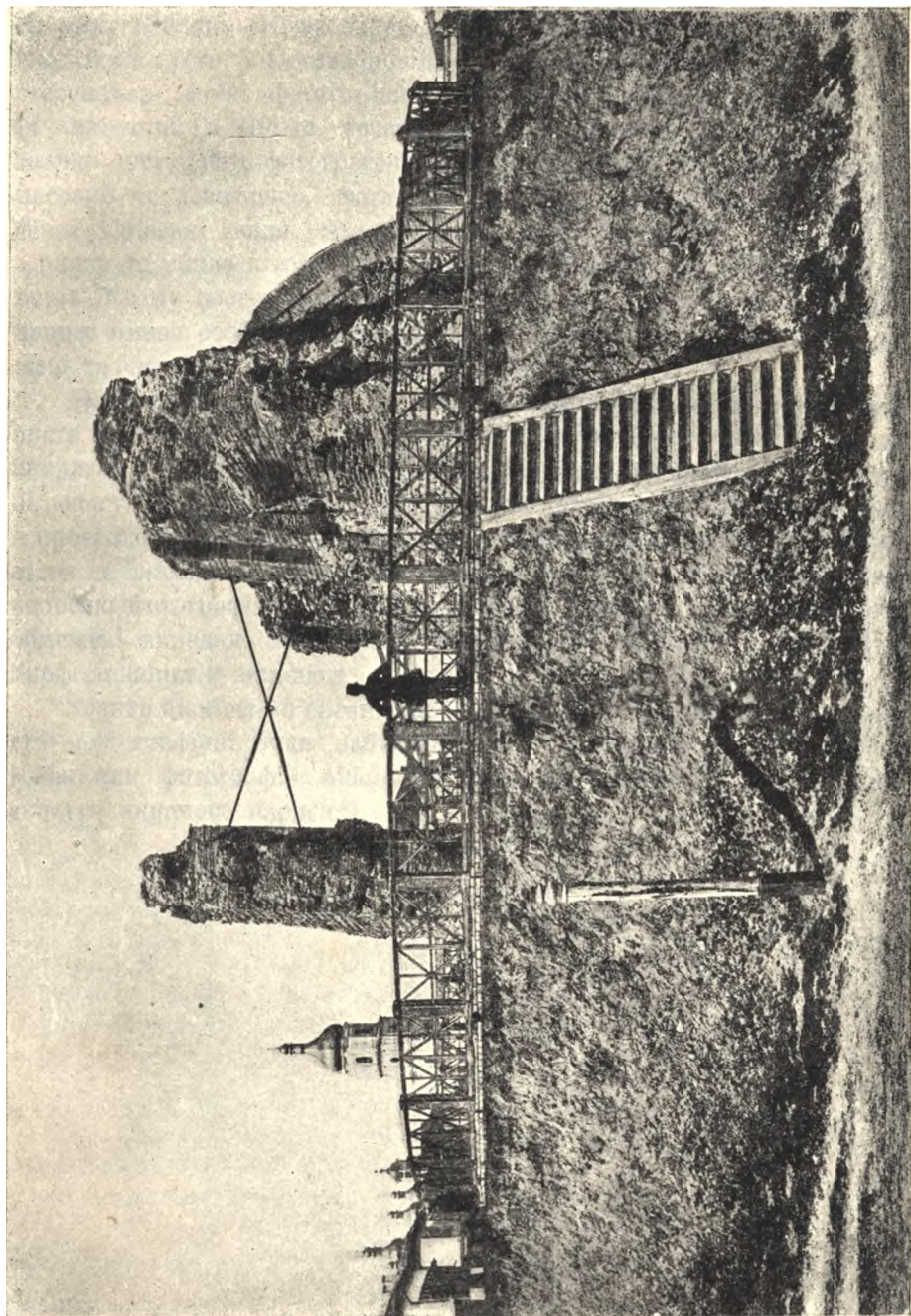
1. В. Житомирська вулиця від Урядових Місць.
2. Вид Канави з Іларіонівського спуску—горішній та долішній Вали, дійсно ще незасипана канава, дерев'яна церква Введення.
3. Хрещатицька площа з Інститутської гори (варіант).
4. Вид з Лютеранської вулиці (нижче за Сулиму) на Старокиївську частину міста, дерев'яна пожежна башта, сад від Музичного завулка, вдовж теперішньої Пушкінської.
5. Вид Лютеранської улиці (вище за Сулиму), Сулимів будинок до перебудовання з гарною колонадою.
6. Три Подільські панорами—по всіх стара Ратуша (Сухотів будинок) з колонами, міським гербом, то-що.

Цей альбом старіший за інші, мабуть самого початку 70-х років, а можливо кінця 60-х років.

Поміж найстаріших Київських фотографів звичайно згадують ще за двох: В. Висоцького та В. Загорського. Висоцький заснував свою фотографію 1873 року, але став працювати над видами лише за 80-х років, та й то в невеликих розмірах. В. Загорський, Кордишів наступник, по смерті останнього випускав Київські види під своєю фірмою з Кордишевих негативів; самостійних знімків Загорського дуже замало, й всі вони незначні своїм змістом.

З кінцем 70-х років кінчається й перший період розквіту Київської видової фотографії. Фотографічне мистецтво продовжує зростати та технічно вдосконалюватися, але Київські видові знімання з 80-х років починають підупадати.

З тогочасовою фотографією починає конкурувати фототипія та її наступні відміни (цинкографія, то-що). Хоч в основі фототипічної репродукції лежать фотографічні знімки, але розповсюджують не їх, а фототипічні витиски. Фундатор першої Київської фототипії, професор університету Бец Київських видів не видавав. Але з переходом його фототипії

Х. Золоті Ворота. Фотографія проф. Г. Цугаєвича початку 70-х рр.

до С. В. Кульженка (1886 року) останній зараз-же звернув свою увагу на них. Книжку «Київ теперь и прежде», що її він видав 1888 року, вже дуже густо ілюстровано Київськими фототипіями. До цього-ж часу стосуються перші фототипічні альбоми з Київськими видами, що він їх випустив¹⁾. Що-до точности та виразности, фототипічні витиски значно уступають фотографічним відбиткам, але, як спосіб репродукції масовий та дешевший, фототипія швидко витісняє з ринку фотографічні Київські види. Як фотографія наприкінці 60-х років витіснила з ринку та убила літографію й гравюру з Київськими видами, так за 80-х років її саму поступово витісняє фототипія зо всіма своїми відмінами. Цей процес пішов особливо швидко, коли з'явилися наприкінці 90-х років дешеві та численні фототипічні видові листівки.

Незалежно від цього, через саме вдосконалення та через приступнішість фотографії (винайдення сухих пластинок, портативних та дешевих апаратів) з'являються й швидко поширюються аматорські знімки. У великій більшості вони кепської техніки, дрібного розміру, випадкового характеру, а проте вони підривають роботу фотографів-професіоналістів. Професіоналісти не знаходять збуту своїм знімкам і потроху кидають працювати над видовою фотографією. Винятки звичайно бувають, але це лише рідкі та обмежені випадки знімків за окремими замовленнями; з продажу знімки професіоналістів зникають.

Значно пізніше—з організацією наукових систематичних здіймань міста—фотографічні види набувають новий інтерес та значення. Але огляд Київських фотографій пізнішого часу (починаючи з 80-х років) має скласти окремого нарису²⁾.

¹⁾ Фактично керував цією новою тоді в Києві справою В. С. Кульженко.

²⁾ За деякі цінні вказівки приношу щирю подяку В. І. Щербині, В. М. Базілевичу й В. С. Кульженкові.